

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AƏRBAYCAN DİLİNDƏ ETNOTOPONİMLƏRİN
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Dilbər Oqtay qızı Bəşirova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İradə Məzahim qızı Kərimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elçin Mirhüseyn oğlu İsmayılov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi üzvi:

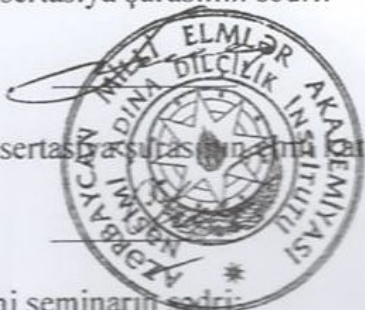
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli

[Signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənilmə dərəcəsi. Hər bir dildə toponimlərin formalaşması üçün başlıca olaraq 3 amilə ehtiyac duyulur: 1) coğrafi, 2) etnoqrafik, 3) tarixi-sosial.

Bu amillərin hər üçü toponimlərin coğrafi, tarixi və linqvistik istiqamətlərdə öyrənilməsini şərtləndirir. Qəbilə, tayfa, nəsil və s. əsasında yaranmış etnotoponimlər də hər üç amili öz məzmun və mahiyyətində əks etdirmək gücünə malikdir. Xüsusən də etnotoponimik layda dilin hər bir tərəfi, hər bir məzmunu qorunub saxlanıldığı üçün, onların linqvistik aspektlərinin öyrənilməsi onomastika elminə çox fayda verə bilər.

Toponimlər, o cümlədən etnotoponimlər dilin onomastik məkanında mühüm yer tutur. Etnotoponimlər hər bir xalqa məxsus etnonimlər əsasında formalaşır, yəni o yerin, ərazinin nominasiyası (adlandırılması) həmin etnosun adı ilə birbaşa əlaqədar olur. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlər, əsasən, bunlardır: Azərbaycan dilçiliyində etnotoponimlərin linqvistik təbiətinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi; Azərbaycan etnotoponimlərinin etnik və leksik əsaslarının, etimoloji xüsusiyyətlərinin elmi səviyyədə tədqiq olunması; Etnotoponimlərin struktur-semantik modellərinin göstərilməsi və onların söz yaradıcılığı üzrə təhlil edilməsi; Azərbaycan etnotoponimlərinin fonetik və qrammatik sistemdə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək zərurəti.

Azərbaycan etnotoponimiyası unikal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Xalqın minillik tarixi, yəni etnik və siyasi tarixi etnotoponimlərdə də öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapır, öz izlərini qoruyub saxlayır. Azərbaycan ərazisinin mürəkkəb etnik tərkibi haqqında toponimlərdə çox mühüm məlumatlara rast gəlmək olur.

Etnotoponimlərin sistemli şəkildə tədqiqi təkcə onların tarixi, coğrafi sistemi ilə nəticələnmir, həm də türk xalqlarının qədim mədəniyyəti, onların sosial-siyasi mühiti haqqında geniş məlumatların əldə edilməsinə kömək edir. Təsviri onomoloji

tədqiqatlar xalqın tarixi təşəkkülü, o cümlədən bu yurdda məskən salmış boy, tirə, tayfa, haqqında aydın elmi təsəvvür yaradır.

Qədim tayfa adları Respublikamızın ərazisindəki kənd, qəsəbə, rayon və bölgə adlarında zəmanəmizə qədər qorunaraq çatmışdır. Bunlar Azərbaycanın inzibat-ərazi bölgüsü kitablarında, toponimik lüğətlərdə və s. qeydə alınmışdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, etnotoponimlər dilçilik qanunlarından kənar yaranmır. Bunların dil özəlliklərinin yetərinə öyrənilməsi tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Fikrimizcə, bu tədqiqat işi, ümumiyyətlə həm etnotoponimik problemlərin nəzəri və məntiqi məsələlərinin hazırlanmasına, həm də onun bir sıra imkanlarının müəyyənləşdirməsinə yardım edər. Gələcəkdə etnotoponimlərlə bağlı yazılacaq araşdırmalar üçün müəyyən istiqamətlər də verə bilər.

Tədqiqatın obyektı. Etnonim əsaslı toponimlər bu tədqiqatın obyektini təşkil edir. **Predmeti** isə etnotoponimlərin linqvistik təhlilidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan etnotoponimlərinin başlıca linqvistik, ekstralingvistik, leksikoqrafik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, lüğətlərdə əks olunma prinsiplərini öyrənmək və ümumiləşdirmək, onların milli-etnik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün yerinə yetiriləcək vəzifələr isə aşağıdakılardan ibarətdir:

-Etnotoponimik sistemin Azərbaycan ərazisində tarixən formalaşma mərhələlərinə nəzər salmaq, etnotoponimik sahədə sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni formalaşmanın ilkin şəratini, şərtlərini üzə çıxarmaq;

- Azərbaycan ərazisində olan müxtəlif tayfaların etnogenetik əlaqəsini müəyyənləşdirmək, etnoantroponim və etnotoponimlərin inkişafını izləmək;

-Tarixi, linqvistik, etnik və təbii proseslərlə bağlı olan amillərin etnotoponimlərə təsirini göstərmək və onlarda əksini tapan əsas tarixi hadisələri, prosesləri izləmək;

-Etnotoponimik zonaları müəyyənləşdirmək və linqvistik

cəhətdən təhlil etmək;

-Türk mənşəli etnotoponimlərin mənşəyini leksik-semantik aspektdə öyrənmək;

-Etnotoponimlərin əsas formalaşma vasitələrini, tip və struktur modellərini müəyyənləşdirmək;

-Toponimlərin tərkibində, quruluşundakı etnik əsaslara aydınlıq gətirmək, söz yaradıcılığı modellərini meydana çıxarmaq;

-Substrat topoleksəmləri və topoformantları ayırd etmək (Dəşti Qıpçaq, Çaqatay, Türk çeşməsi və s.)

-Nitq hissələrinə görə etnotoponimləri qruplaşdırmaq: isimdən ibarət olanlar; sifətdən ibarət olanlar; isim+isim; sifət+isim; say+isim və s.

-Arxaik və dialekt elementlərini müəyyən etmək və s.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində təsviri və tarixi-müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur. Həmin metodlardan faydalanmaq isə dilin toponimik qatında baş verən prosesləri, dəyişmələrin inkişaf və səbəblərini izləmək baxımından xeyli əhəmiyyətliyə malikdir. Obyektlərin coğrafi səciyyəsi, arealları coğrafi metodla analiz edilmişdir. Tədqiqat zamanı etnotoponimin mənşəyi, dil mənsubiyyəti linqvistik analizlə təhlil edilmişdir. Leksik vahid olmaq etibarilə müəyyən mənə daşıyan etnotoponimlər, toponimik formantlar dilçilik baxımından araşdırılmışdır. Fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayan bəzi adlar müvafiq elmlərin köməyi, tarixi-linqvistik təhlil ilə bərpa olunmuşdur.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar.

■ Etnosların tarixi, Azərbaycanda yerli etnosların təşəkkülü və gəlmə tayfaların miqrasiyasının müəyyənləşdirilməsi;

■ Etnotoponimlərin yaranma yollarının aşkar edilməsi, onların struktur təhlilinin verilməsi;

■ Etnosun yaşayış məntəqələrinin, digər ərazilərin, su mənbələrinin və s. adında əks olunma səbəblərinin aşkarlanması və ərazi prinsipinə uyğun leksik tərkibinin göstərilməsi;

■ Etnotoponimlərin leksik tərkibinin konkretləşdirilməsi və semantik mənşə baxımından tədqiq edilməsi;

■ Etnonimlərin toponim yaradıcılığındakı rolununun konkret faktlarla göstərilməsi və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması;

■ Etnotoponimik sistemin sosial-iqtisadi və tarixi-mədəni şəraitinin dəqiqləşdirilməsi;

■ Etnoantroponim, etnooykonim, etnooronim, etnohidronimlərin tarixi-linqvistik əlamətlərinin aşkar edilməsi və onların linqvistik xüsusiyyətlərinin izah edilməsi;

■ Etnotoponimlərin mənşəyinin müəyyən edilməsi, onların etimoloji-semantik və struktur əsaslarının müəyyənəşdirilməsi;

■ Bütövlükdə etnotoponimik layın linqvistik mənzərəsinin müəyyən edilməsi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ümumiyyətlə toponimiya bir sıra elmlərin, xüsusilə, tarix, coğrafiya və dilçiliyin kəsişdiyi nöqtədə yaranan bir elm sahəsidir. Ona görə də onunla məhz toponimistlər deyil, digər elm sahələrinin də mütəxəssisləri məşğul olmuşlar. Bu da eyni obyektə ayrı-ayrı mütəxəssislər müxtəlif baxımdan yanaşmış, məsələlər birtərəfli tədqiq edilmişdir. Biz isə Azərbaycan ərazisində olan etnotoponimlərin tədqiqinə kompleks yanaşmağa cəhd göstərmişik. Etnotoponimlərin həm də Orta Asiya, Yaxın Şərq və ümumiyyətlə Qafqazla bağlı ümumi cəhətlərinin zəngin materiallar və danılmaz faktlarla saf-çürük edilməsi, bu və ya digər ərazinin məskunlaşma tarixi, etnik sərhədləri, yerdəyişmələrin müəyyənəşdirilməsi tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir.

Dissertasiya işində Azərbaycan ərazisindəki diqqətdən kənar qalmış, daha az toxunulmuş etnotoponimlərin linqvistik təbiəti dərindən araşdırılır, onların struktur-qrammatik və leksik-semantik və etimoloji, leksikoqrafik xüsusiyyətləri öyrənilir.

İlk dəfə olaraq etnotoponimlərin dil özəllikləri nümunələr əsasında şərh edilir. Bu xüsusda etnotoponimik materiallar əsasında Azərbaycan etnogenezi linqvistik yöndə öyrənilir və bu tədqiqat kompleks xarakter daşıyır. Azərbaycan dili leksik vahidlərinin qədim etnik tərkibi, həmin tərkibin təşkil etdiyi etnonim əsaslı toponimlərin linqvistik təbiəti (tərkibi, quruluşu, semantikasını və s.) araşdırılır.

Elmi yeniliyi şərtləndirən əlamətlərdən biri də tədqiq edilən etnotoponimlərin xalqın sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi şəraiti, vəziyyəti və təsərrüfat həyatı ilə bağlı öyrənilməsidir.

Fikrimizcə, araşdırmanın ən mühüm yeniliyi Azərbaycan etnotoponimlərinin Azərbaycan ədəbi dili leksikasının ümumi təkamül tarixi kontekstində öyrənilməsidir. Etnotoponimlərin növləri ümummilli ədəbi dil proseslərindən kənarında tədqiq edilə bilməz.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Etnotoponimlər onu yaradan xalqın tarixini, coğrafiyasını, əsasən də dilçilik baxımından xarakterik əlamətlərini əks etdirir. Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan toponimiyasının sistemli şəkildə öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühüm mənbələrlə yanaşı, bizim tədqiqatımızda da Azərbaycanın qədim etnik tərkibi müxtəlif tayfa adlarından əmələ gəlmiş yaşayış məskənlərinin, digər obyektlərin adları (dağ, təpə, hövzə, çay və s.) əsasında müəyyənləşdirilir, həmin ərazidəki ayrı-ayrı etnosların təşəkküləpma tarixləri, xalqımızın meydana gəlməsində iştirak etmiş türkdilli əsas komponentlər, onların məskunlaşdıqları konkret yaşayış məntəqələri etnotoponimik materiallar əsasında geniş və hərtərəfli öyrənilir. Tədqiqat işindən aydın olur ki, araşdırdığımız etnotoponimlərin tərkibində bəzi arxaik adlar özünü göstərir. Həmin adların tədqiqi türklərin keçmiş tarixini, ötən əsrlərdəki lüğət tərkibini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Türk tarixi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən daim təhrif edilmişdir və bu proses hələ də davam etməkdədir. Türk xalqlarının tamamilə gənc olduğunu, dünən, srağagün yarandığını güman və iddia edənlər var. Bizim bu mövzu və tədqiqatın nəticələri, toplanılan və təhlil olunan faktlar saxta və yanlış “tarixlər”i təkzib edir. Etnotoponimlərlə bağlı nəzəri məlumatlar da Türkün beşiyinin Ön Asiya olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqat zamanı dilin ən mürəkkəb sahələrindən olan onomastikanın yeni aspektləri üzə çıxır ki, bunun da Azərbaycan universitetlərinin bir çox fakültələrində tarix, coğrafiya, dil fənlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsində, bu sahədə

mühazirələrin oxunmasında, onların tədrisi ilə əlaqədar xüsusi, seçmə kursların, dərs vəsaitlərinin və metodik vasitələrin təşkili və hazırlanmasında mühüm dəyəri ola bilər. Habelə tədqiqatın materialları və nəticələri toponimika ilə maraqlananlar üçün elmi dəyərə, nəzəri-praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Mövzu ilə əlaqədar AAK-ın tələb etdiyi toplularda, beynəlxalq və Respublika konfranslarında məqalələr çap olunmuş və məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş – 6 səhifə, 9567 işarə, I fəsil – 48 səhifə, 89291 işarə, II fəsil – 49 səhifə, 86806 işarə, III fəsil – 22 səhifə, 40991 işarə, Nəticə – 4 səhifə, 5858 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 9 səhifə, 11334 işarə, etnotoponimlərin qısa izahlı lüğəti – 8 səhifə, 12646 işarə. Ümumi həcmi – 147 səhifə, 232 513 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslini **”Etnonimlərin toponim yaradıcılığında yeri və rolu”**, bu fəslin birinci yarım fəslini **”Etnotoponimik sistemin sosial-iqtisadi və tarixi-mədəni şəraiti”** adlanır.

Ayrı-ayrı etnoslar yurdumuzun tarixində müəyyən izlər qoymuşlar. Onlar ərazini müəyyən etmiş, bir yerdən digər ərazilərə

köç etmişlər. Ona görə də onların özünəməxsus formalaşma şəraiti, struktur, leksik-semantik və etimoloji xüsusiyyətləri vardır.

Etnonimiya toponimiya ilə sıx əlaqədədir, etnotoponimlərin, etnoantroponimlərin, etnooykonimlərin, etnohidronimlərin yaranmasında etnik əsas kimi mühüm rola malikdir.

Etnoslar toponimik adlarla birbaşa bağlıdır. K.Əliyev bu xüsusda yazır: *“..etnoslar gəlib-gedirlər, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gedənləri yola salır, ona ilk dəfə verilən adı özü ilə yaşadır. Azərbaycan toponimləri də bu torpağın qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır”*.¹

Əslində hər bir etnos həm yaşadığı məkanda, həm də hər hansı bir yerə köç edərkən öz “yaddaşını” da özü ilə aparır. Yəni o etnosla bağlı olan adətlər, folklor, yer adları da onunla bərabər köç edir. Tarixən müxtəlif etnoslarla bağlı belə toponimik adlarla rastlaşmışıq.

A.Qurbanov da “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” əsərində bu barədə öz fikirlərini belə şərh edir: *“Hal-hazırda dilimizdə (Azərbaycan ərazisində-B.D) Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmiş çoxlu sayda toponimlər (etnotoponimlər), hidronimlər (etnohidronimlər), antroponimlər (etnoantroponimlər), oronimlər (etnooronimlər), oykonimlər (etnooykonimlər) mövcuddur. Respublikamızın ərazisində rast gəlinən İlxıçı, Təklə, Dəmirçilər, Muğanlı, Xəlfəli, Dəllər, Bucaq, Dondarlı, Qazax, Quşçu, Biləsuvar, Zəngənə, Eymur, Qurdlar, Qaradonlu, Alpout, Qaraqoyunlu və s. toponimlər, Qarqarçay, Tərtərçay, Biləsuvarçay, Alpançay, Bayandırçay, Tatap çayı və s. hidronimlər, Abdal, Bayandur, Altay, Xəzər, Əfqan, Tatar, Zülqədər və s. antroponimlərin mənşəyi eyniadlı etnonimlərlə bağlıdır”*².

Dil elə bir xəzinədir ki, onun indi işlənməyən hər sözündə, hər adında belə, etnosların həyatı və mənəviyyəti saxlanır.

¹ Алиев, К. Древнее население Азербайджана по данным топонимии // Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана, – Баку: ЭЛМ, – 1973. – с. 20-29

² Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1988. –s.293

Etnosların tarixi varlığını, keçmişini öyrənməkdən ötrü ilk və ən mütəbər qaynaq dil materialıdır. Toponimlər də dil materialı kimi əvəzsizdir.

Q.Kazımov yazır ki, *“türklərin qərb və şərq vətənləri arasında oxşar relyef və çay vadiləri, dağ ətəkləri, çoxlu toponim vardır: türklərin, monqolların, tunqus-mancurların bir kökdən olmasına bu mənada şübhə yoxdur. Lakin Altay türklərin beşiyi, ilkin vətəni deyildir. Türklərin beşiyi Ön Asiyadır. Hər şey buradan başlamışdır. İlk miqrasiyaların çıxış nöqtəsi Ön Asiyadır. E.ə. VIII-VII əsrlərdə sakların, kimmerlərin, skiflərin Azərbaycana gəlişi qohum tayfaların çox sonrakı əks miqrasiyalarıdır”*³.

Azərbaycan müxtəlif etnosların, etnik mədəniyyətlərin ən qədim dövrlərdən qarşılıqlı əlaqəsinə geniş imkanlar açan bir coğrafiyadır. Etnik faktora görə Azərbaycan ərazisində 300-dən çox etnotoponim mövcuddur.

Müxtəlif etnosların həyatında baş vermiş ictimai-siyasi proseslər, yerdəyişmələr onların toponimik adlarında da öz əksini tapmışdır.

K.Səmədova A.Seydimbekovun fikirlərinə istinad edərək etnotoponimlərin xarakterik xüsusiyyətlərini belə göstərir: *“Toponimlərin adlarında fiksə olunmuş etnik adları əvvəllər mövcud olmuş və sonralar yox olmuş xalqlar və etnik qrupların canlı sübutu kimi qəbul etmək olar. Bu və ya digər coğrafi ərazinin etnotoponimiyasını öyrənən zaman etnik tarix və bütövlükdə xalqların tarixi ilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq mümkündür. Etnotoponimlər tayfa və irqi mənsubiyyət əsasında yaranmış qəbilə və tayfaların, xalqların və millətlərin, etnik qrupların adlarını bildirir. Adların yaranmasında yerli əhalinin etnik elementlərinin, ənənələrinin və etiqaadının böyük təsiri olmuşdur”*⁴. A.Seydimbekovun bu fikirləri maraqlıdır. O, adların

³Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) / Q.Kazımov. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, – 2017. – 680 s.

⁴ Səmədova, K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları / K.Səmədova. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 152 s. s.46.

yanarında etnosun etnik elementləri, adət-ənənələri ilə yanaşı dini inanclarının da təsirinin olduğunu qeyd edir.

Əslində dini etiqadlar, adət-ənənələr, xalqın mənşəyini, kökünü özündə əks etdirir. Xalqın mənşəyini, kökünü öyrənən elm sahəsi isə etnogenez adlanır. Bütün bunların öyrənilməsi üçün etnotoponimlər əsaslı mənbə rolunu oynayır.

“Azərbaycan etnotoponimlərinin linqvistik təbiəti” adlanan **ikinci yarım fəsil**də etnotarixi proseslərdə etnotoponimlərin bir güzgü rolunu oynamasından bəhs olunur. Onomastik kateqoriyalar arasında etnotoponimlərin yeri böyükdür. Bu kateqoriya mühüm etnolinqvistik aspektlərə malikdir. Azərbaycan etnotoponimlərinin bəzi aspektlərinin tədqiqi ilə ən çox Ə.Hüseynzadə, Q.Qeybullayev, T.Hacıyev, A.Qurbanov, T.Əhmədov, N.Əsgərov, S.Mollazadə, Q.Kazımov, F.Xalıqov, Q.Məşədiyev və başqa dilçi alimlər məşğul olmuşlar.

Toponimlərin bir qismi də bu adlar-etnonimlər vasitəsilə yaranır. Ona görə də toponimlər, o cümlədən etnotoponimlər dilin onomastik məkanında mühüm yer tutur. Bu baxımdan da Azərbaycan etnotoponimiyası başqa ölkələrin etnotoponimik laylarından unikal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Etnotoponimlər tayfa, xalq, nəsil və s. adlar əsasında yaranır. Məs.: *Axtaçı, Balıqçı, Kəpənəkçi, Keçili, Ləki, Aşağı Ləki, Orta Ləki, Qılıçlı, Bəydili kəndi, Oğuz rayonu, Qıpçaqlar kəndi, Bucaq kəndi* və s.

Azərbaycan etnotoponimləri tarixi aktiv kateqoriyadır, canlı məlumat mənbəyidir, günümüzə kimi qədim tayfaların, xalqların tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, folklor və dilini etnik vahidlərdə qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqının etnoqrafik və etnik tarixini bu vahidlər vasitəsilə daha dərinləndirən öyrənmək mümkündür.

Azərbaycan etnotoponimlərinin korpusu dil baxımından etnik əsaslara söykənir. Bu əsaslar tayfa adlarından ibarətdir: *Türkoba kəndi, Bucaq kəndi, Qıpçaq kəndi* və s.

Etnotoponimika bir elm kimi linqvistik faktlarla zəngindir. Məlumdur ki, etnotoponimlər adlar sistemlərinin ən qədim

təbəqələrindən hesab edilir.

Dilçi alim V.A.Nikonov etnotoponimlərin yaranması barədə belə bir fikir irəli sürmüşdür: “Əgər əsasını etnonim təşkil edən toponimlər verilmiş ərazidə yaşamayan insanlar tərəfindən adlandırılıbsa, vahid bir etnik xalqın yaşadığı həmin ərazidə yayıla bilməz. Bir qayda olaraq əhalinin etnik mənsubiyyətini fərqləndirmək kimi funksiyanı yerinə yetirən etnonimlər etnotoponimlər adlandırılır”⁵.

Biz də V.A. Nikonovun bu fikri ilə razıyıq. Fikrimizcə toponimlər yerli xalqın etnik yaddaşının məhsuludur və əhalinin etnik mənsubiyyətini bir daha sübut etmək üçün ən yaxşı vasitədir.

Üçüncü yarım fəsil “Etnotoponimik tədqiqatlar” adlanır. Azərbaycanın etnotoponimiyası bütövlükdə türkdilli xalqların etnotoponimiyasından ayrılmazdır. Qeyd edək ki, indiyədək aparılmış tədqiqatlar, əsasən, qarşılıqlı şəraitdə mümkün olmuşdur. Onlar bir-birlərinin tədqiqatlarından bəhrələnərək türk etnotoponimiyasını tarixi-müqayisəli yöndə öyrənmiş və mühüm nəticələr əldə etmişlər.

Ümumiyyətlə, Türk mənşəli etnotoponimlər Qazaxıstan, Türkmənistan, Qaraqalpakiya, Dağlıq Altay, Başqırdıstan, Azərbaycan və başqa ölkələrin toponimlər lüğətində və ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn,

S.S.Qubayev *Fərqanə vadisinin türkmənşəli etnotoponimlərini öyrənmişdir*⁶.

E.M.Murzayev *SSRİ ərazisindəki türk etnotoponimləri haqqında tənqidi bir məqalə ilə çıxış etmişdir*⁷.

Azərbaycan etnotoponimləri həm tarixçilər, həm coğrafiyaşünaslar, həm də dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilmişdir. Q.Abayev, A.Əliyev, R.Yüzbaşov, Z.Bünyadov,

⁵ Никонов, В.А. Топонимика в историко-географической этнографии / В.А.Никонов. – Москва: Наука, – 1964. – 276 с. s.13.

⁶ Губаева, С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской долины: /Автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Москва, 1973. – с. 9

⁷ Мурзаев, Э.М. Тюркская этнотопонимия //Этническая топонимика, – Москва: Наука, – 1987. – с. 36-61

E.Mehrəliyev, N.Nəbiyev, N.Bəndəliyev, B.Budaqov, Ə.Hüseynzadə, K.Əliyev, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əliyev, S.Mollazadə, A.Axundov, T.Əhmədov, Q.Məşədiyev, A.Qurbanov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, F.Xalıqov, N.Əsgərov və başqaları bu sahədə böyük əmək sərf etmişlər.

M.N.Baharlı (Vəliyev) əsərlərində Azərbaycan etnotoponimlərinin mənşəyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhz onun tədqiqatlarından bəlli olur ki, Azərbaycan etnotoponimlərinin əsasında türkmənşəli qəbilə, tayfa, tirə və nəsil adları dayanır. Buna ilk dəfə M.Baharlının araşdırdığı Ayrım, Bəydili, Baharlı, Bayandurlu, Boyat və başqa etnonimlər və etnotoponimlər nümunə ola bilər⁸.

Dördüncü yarımfəsil “Etnotoponimlərin Azərbaycan ərazisində formalaşması və inkişafı” adlanır. Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar haqqında “Azərbaycan dilinin tarixi” kitabında Q.Kazımov belə yazır: “...sonrakı bütün beşminillik yazılı tarix ərzində aborigen Azərbaycan tayfalarının yaşadığı ərazi şimalda Dərbənd, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə İkiçayarası, cənubda Həmədanla sərhədlənmişdir. Aborigen əhali küll halında həmişə öz yerində sabit yaşamış, əkinçilik və maldarlığın inkişafı ilə ölkəmizin ərazisindəki əsas tayfaların bir sıra bölümləri hələ Mezolitdən başlayaraq qərbdə Balkana, şərqdə Altaya, şimalda Qara dənizin yuxarı sahillərinə qədər yayılmışdır. Şimaldan Dərbənd keçidi ilə, aşağıdan Xəzərin cənub sahilləri ilə ölkəmizə gələnlər də çox olmuşdur. Bunlar yalnız türkdilli olduqda yerli əhali ilə qaynaqı qarışmış və xalqımızın etnik tərkibində iştirak etmişlər. Şimalda bir sıra qafqazdilli, şərqdə bir sıra irandilli tayfalar xalqımızın əbədi yol yoldaşı olmuşlar”⁹ Azərbaycan regionunda tarixən mövcud olmuş etnotoponimləri belə qruplaşdırmaq olar:

⁸ Велиев, (Бахарлы) М.Г. Азербайджан: (физико-географический, этнографический и экономический очерк)/М.Г.Велиев.–Баку: Азербайджанский совет народного хозяйства, – 1921. – 179 с.

⁹ Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) / Q.Kazımov. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, – 2017. – 680 s. s.665.

1) ən qədim etnotoponimlər: Örenqala, Şirvan, Arran, Muğan, Ləki və s.

2) qədim, orta əsr oğuz tayfa və tayfa birlikləri əsasında yaranmış etnotoponimlər: İqdir\Eqdir, Emir \İmir və s.

3) Azərbaycan tayfaları əsasında yaranmış etnotoponimlər: Salur\Salır\Salor\Sakar, Abdal, Gəncə\Gence və s.

Azərbaycan toponimlər sistemi formalaşma tarixinə görə ən qədim, qədim, yeni və ən yeni toponimləri özündə əks etdirir. Bu xüsusda etnotoponimlərlə əlaqədar dövrləşməni də buna uyğun aparmaq olar. Bu dövrləşmənin hər birinə daxil olan toponimlər etnik prosesləri də özündə ən qabarıq və daha dəqiq inikas etdirən və bu xalqın yaranmasında iştirak etmiş bir çox etnosların, xüsusilə də türk tayfalarının və tayfa ittifaqlarının adlarını indiyə qədər mühafizə edib saxlayan ən mühüm qaynaqlardandır. Tarixçi-alim Y.V.Yusifovun sözləri ilə desək, *“toponimik adlar Azərbaycan xalqının əmələ gəlməsi probleminin həllinə kömək edən mühüm köməkçi tarixi mənbədir”*¹⁰.

Beşinci yarımfəsil “Azərbaycan etnotoponimlərinin etnik, leksik əsasları və onların etimoloji xüsusiyyətləri” adlanır. Toponimik vahidlərin leksik əsasları müxtəlif söz və adlardan ibarətdir. Həmin adlardan biri də qəbilə, tayfa, tayfa birlikləri, nəsil, şəcərə, şəxs adı və s.-dən əmələ gələnlərdir. Bunlar Azərbaycan regionunda etnoantroponimləri, etnooykonimləri, etnooronimləri, etnohidronimləri və s. əhatə edir.

Abar etnik və leksik əsaslı. Avaran kəndi (Xaçmaz r-nu), Avaranoğlu kəndi (Qusar r-nu), Avaranqışlaq kəndi (Qusar r-nu).

Abdal etnik və leksik əsaslı. Abdal dağ (Ordubad r-nu), Abdal (Tovuz r-nu), Abdalanlı kəndi (Qubadlı r-nu), Abdallı kəndi (Oğuz r-nu), Abdal təpə (Ağdam r-nu).

Bolqar etnik və leksik əsaslı. Azərbaycan ümumtürk toponimik leksikasında, hər şeydən öncə, Azərbaycan dilinin

¹⁰ Юсифов, Е.В. Топонимы как исторический источник//Материалы конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана, – Баку: ЭЛМ, – 1973, – с. 70.

yazıyaqədərki dövərində təşəkkül tapmış etnotoponimlər diqqəti çəkir. Bu barədə “Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti”ndə oxuyuruq: “*Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar r-nlarının ərazisindən axan çay. İran ərazisində Qaracadağın şimal yamacından başlayıb Biləsuvar r-nunda Mahmudçala gölünə tökülür. Orta axarında İranla sərhəd xəttini təşkil edir. Yay fəslində suyu quruyur. Suvarmada istifadə olunur. Üzərində Bolqarçay su anbarı yaradılmışdır (1965). Talişlar arasında Bolharu, VII əsrə aid mənbələrdə Baranrud, XIV əsrdə Bacrəvançay formasında qeydə alınmışdır. Bolqarçay isə onun yuxarı axınının adıdır. Toponimin erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış türk bulqar tayfasının adı ilə bağlılığı güman olunur*”¹¹.

Etimologiya sözün əsl, həqiqi, əsas mənasını öyrənən elm sahəsidir. Bu baxımdan etnotoponimlərin tərkibindəki fonemlərin öyrənilməsinin və fonetik ardıcılıqların, səslərin keçidinin, ixtisarının və bərpasının tətbiqi vacib məsələlərdəndir. Etimoloji təhlillər vasitəsilə etnotoponimlərin də bir çox dillərdə ilkin mənasını, müştərək əlaqələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu zaman dilin tarixiliyi də, müasirliyi də və bunlar arasındakı əlaqələr də dəqiqləşdirilir.

Adi sözlər kimi, etnotoponimlərin də mənşəyini müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdəndir. Burada etnonim əsaslı toponimlərin məna, onun uyğun sözlərlə - qohum dillərin sözləri ilə mənşə əlaqəsi dəqiqləşdirilir. Məs.: Çullu kəndi (Azərbaycanda), Çuvlu kəndi (Çuvaşlarda), Çuller kəndi (Qırğızlarda) və s.

Bu tayfa adının (çul, çol) həqiqi mənası, ilkin mənası unudulduğu üçün etimologiya hazırda onun sonrakı mənasını axtarır. N.Baskakov yerində qeyd etmişdir ki, *türk etnonimlərinin, o cümlədən etnotoponimlərinin etimologiyası türkologiyanın ən mürəkkəb məsələlərindəndir* ¹².

¹¹Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – 303 s. s.144.

¹²Баскаков, Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи) / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука, – 1985. – 233 с. с. 65.

Q.Məşədiyev N.Baskakovun bu tezisində əsaslanaraq etnotoponimlərin öyrənilməsi məsələsini belə ifadə edir. Onun bu barədə fikirləri maraqlıdır: *“Etnotoponimlərin mənşəcə hansı dilə məxsus olması, quruluşca parçalanması, ayrı-ayrı komponentlərin məzmunca açılması və eləcə də həmin komponentlərin tarixi inkişaf prosesində uğradıqları forma-semantik dəyişmələrin öyrənilməsi tədqiqatçılardan xüsusi ehtiyat tələb edir... Yalnız dəqiq dilçilik təhlili ilə tarixi-etnoqrafik məlumatların vəhdətdə götürülməsi toponimik adların mənşəcə düzgün dəqiqləşdirilib müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər”*¹³. Dəqiq fonetik və leksik-semantik təhlil, üstəgəl etnosun tarixi, adət-ənənələri, dini, mifoloji xüsusiyyətləri mütləq əsaslı surətdə öyrənilməlidir.

Kimin ağlına gələr ki, kanqlı tayfası ilə Arabaçı ərazi adının bağlılığı olsun. Etimologiya bu əlaqəni açmağa bilib. Belə ki, türk dillərinə aid mənbələrdə atlı araba mənasında qanlı sözü qeydə alınmışdır. Yügürük atların qoşuqluq qanlı (cəld gedən atlar qoşulmuş araba); Qanlıcı (atlı arabanı sürən, at arabaçısı), qanlılıq (atlı araba qoşqusu)¹⁴.

“Qanlı” sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qanlı Qoca antroponiminin birinci komponentində rast gəlirik. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğətində Qanlı Qoca antroponimi belə izah olunur: “Kanlı xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soyköklərdən biri olan kəngərlərin qədim adıdır. Abidənin dilində bu söz şəxs adlarında ehtimal ki, bu mənada xatırlanır. Əsərdə Qanturalının atasının adı. Oğuz zəmanında Qanlı Qoca derlərdi, bir gürbüz ər vardı”¹⁵.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan etnotoponimiyasında həm Qanlı, həm də Arabaçı yer adları mövcuddur.

¹³Məşədiyev, Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri / Q.Məşədiyev. – Bakı: Elm, – 1990. – 128 s.s.39-40.

¹⁴Древнетюркский словарь / – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с. s. 419.

¹⁵“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Redaktoru Axundov A. Bakı: Elm, 1999, 203 s. s.51.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Azərbaycan etnotoponimlərinin tərkib və strukturu” adlanır. Bu fəsil müvafiq olaraq **“Etnotoponimlərdə fonetik tərkibin dəyişilməsi prosesi”**, **“Etnotoponimlərin struktur-semantik modelləri (söz yaradıcılığı üzrə təhlil)”**, **“Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində etnotoponimlərin yeri”**, **“Azərbaycan etnotoponimlərinin təzahür formaları”** və **“Azərbaycan etnotoponimlərinin etnolinqvistik təhlili”** adlı beş yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiyanın bu bölməsində yuxarıda toxunulmayan etnonim əsaslı toponimlərin bütün linqvistik (etnooykonim, etnooronim, etnohironim, etnoantropnim, orfoqrafik variant, fərqləndiricilik əlaməti, struktur tərkib və mənə) incəlikləri bir kompleks şəkildə sistemləşdirilmişdir. **Birinci yarımfəsildə** etnonim və etnotoponimlərin özünəməxsus fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Etnotoponimlərdə fonetik dəyişmələrin tarixi izləri indi də özünü göstərir. Məsələn, Tovuz etnotoponiminin tərkibində müxtəlif fonetik dəyişmələr müşahidə olunur. Məs.: Taus-Taus-Tavus-Tavuz-Tavusi-Tavusin-Tavuş-Tavuşin-Tovuş-Touş.

Başqa etnotoponimlərdə də fonetik dəyişiklik baş vermişdir: Ağaçəri- Ağçeri-aqatir-aqatirs-akathirs-akxazir; kanqlı-kanqli-qaanlı-kanğlı-kanlı-qanlı. Kanqlı sözündə nq səs qovuşuğu indi də Qərb qrupu şivələrində işlənən η (sağır nun) burun samitidir. T. Hacıyev toponimlərdə baş verən fonetik əlamətləri belə səciyyələndirir: “Əramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda bir sıra qəbilə və tayfaların xüsusilə hunların, bulqarların, xəzərlərin, savirlərin, avarların və bir sıra türk etnoslarının məskunlaşması, eləcə də bizim eramızın VII əsrindən Albaniyanın Xəzər xaqanlığı hakimiyyətinə daxil olması nəticəsində yaranan “türkmənşəli ümumxalq Azərbaycan dili” sonrakı dövrlərdə səlcuq oğuzlarının bu əraziyə kütləvi axını ilə yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan və əsasən, bu dil qrupu əsasında ədəbi dil səviyyəsinə yüksələn Azərbaycan dilindən bir sıra səciyyəvi

fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmişlər”¹⁶.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslində sadə, düzəltmə və mürəkkəb etnotoponimlər haqqında danışılır.

Sadə etnotoponimlər. Məsələn, Əfşar, Əfşan, Padar, Təklə, Muğ, Abdal, Alpout, Boyat, Cəlair, Qaraman, Qıpçaq, Quba, Qajar, Padar, Salor, Tanğit, Taliş, Təklə, Tirkeş, Tulus, Tuğ, Xələc, Şəki, Ərəb və s.

Düzəltmə etnotoponimlər. Belə etnotoponimlərin yaranmasında sözdüzəldici bəzi məhsuldar şəkilçilər fəal iştirak edir.

-lı, -li, -lu, -lü morfemi ilə yarananlar: Muğanlı, Dondarlı, Keçili, Kəngərli, Şamlı, Qaraqoyunlu, Abdallı (Abdal tayfasına mənsub olan), Qayalı (Qayı tayfasına mənsub olan), Kəbirli (Kəbir tayfasına mənsub olan), Qırıqlı (Qırıq tayfasına mənsub olan), Qaraxanbəyli, Sofulu və s.

-ma topoformantı ilə işlənən Tarku(ma), Kalas(ma) toponimləri və Azərbaycandakı Yala(ma), Yaş(ma), Quruz(ma), Suç(ma), Xıs(ma) toponimləri uyğunluq yaradır. Maraqlıdır ki, qaşqayların Xursama toponimi Azərbaycandakı Xirsə oronimi ilə, Karasuv toponimi Qarasu ilə, Daxara toponimi Daxar ilə, Sammaxa (Şamaxı toponimi) Şamaxı ilə paralellik yaradır.

-an, -ən morfeminin iştirakı: Türkan, Muğan, Avaran və s.

Mürəkkəb etnotoponimlər. Mürəkkəb etnotoponimlərin müəyyənləşdirilməsində semantik ölçü birinci dərəcəli önəm daşıyır. Semantik meyar deyərkən sözün, adın “geniş” anlayışı nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, quruluş və tərkib də (xarici forma) nəzərə alınmalıdır. Məsələn, “Qaraqaş” toponimi “qaraqaş” mürəkkəb sözü əsasında yaranmışdır.

Bizə elə gəlir ki, mürəkkəb etnotoponimin əsas struktur əlaməti onların qrammatik cəhətdən (morfoloji və sintaktik) tam formalaşmasının başa çatmasıdır.

Mürəkkəb etnotoponimlərin bir sıra quruluş-məna xüsusiyyətləri vardır. Etnotoponimin komponentləri arasında xüsusi

¹⁶ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan dili tarixi / T.İ.Hacıyev, K.N.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1983. – 186 s.s. 37-38.

birləşdirici elementlər olur. Məs.: Tanrıquluuşağı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və s.

Beləliklə, Azərbaycan etnotoponimləri struktur cəhətdən müxtəlifdir. Onun quruluşu sadə, düzəltmə və tərkibi-mürəkkəb şəkildədir. Etnotoponimlər də leksik, morfoloji və sintaktik yollarla əmələ gəlir və strukturuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Üçüncü yarımfəsil. Etnonimlərdə olduğu kimi, onlardan törəyən toponimlərin də leksik-semantik özəlliklərinin öyrənilməsi həm dil tarixi, həm də müasir ədəbi dil üçün çox faydalıdır.

Etnotoponimlərin leksik-semantik izahında tarixi lüğətlərdən, dialekt və şivə materiallarından istifadə çox önəmlidir. Klassik əsərlərdən də etnotoponimlərin şərhində istifadə olunur. Məsələn, etnotoponimlərin izahı leksik-semantik cəhətdən belə aparılır. “Quzey-Çirkin” yaşayış məntəqəsinin adı iki leksik vahiddən – “quzey” və “çirkin” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Quzey” sözü Azərbaycan dilində bu gün də işlənir. “Çirkin” sözü indiki mənasında yox, tarixi tayfa bildirmə mənasında işlənmişdir.

Dördüncü yarımfəsildə Azərbaycan toponimlərinin təzahür formaları və əsas qanunauyğunluqları oykonimlər, oronimlər və hidronimlər sistemindən bəhs olunur. Ona görə də Azərbaycan etnotoponimlərini bir neçə qrupa ayıraraq linqvistik təhlilə cəlb etmişik: etnooykonimlər (Bayat, İmir (ıymur), Çuvandır, Çandır, Yomıt, Qıpçaq, Arallı, Cəlayir, Aça, Baqanalı, Xankor və s.); etnooronimlər (Çullu dağı, Alpen dağı, Oğuz dağı, Kəngərli dağı, Cəlayir dağı, Qulalı dağı, Abdal dağı, Xəzəryurd dağı; Çullu təpə, Nəzərlitəpə; Çullu dərə, Çaxmaq dərə); etnohidronimlər (Bəydili bulağı, Bəydili arxı, Qaraqoyunlu kəhrizi, Bolqar çayı, Bayandır çayı, Bərgüşad çayı, Bazar çay, Quşçu çayı, Qıpçaq çayı, Tuğ çayı, Sumqayıt çayı, Zəngi çayı, Mişar çayı, Cəlayir çayı, Qanıx çayı, Tuba çayı, Koran çayı, Girdman çayı və s.); etnoantroponimlər (Azər, Oğuz, Əfşar (Əfsər), Xəzər, Turan, Tatar, Özbək; familiya Başkirov, ləqəb Başkirli (Başqırd).

Beşinci yarımfəsil. Etnotoponimləri, hər şeydən öncə, etnolinqvistik cəhətdən təhlil etmək lazımdır. Bu yarımfəsildə Təklə, Suvar//Sabir, Salur, Padar, Goran, Muğan, Türk, Tuğ, Qazançı və s.

etnonimlər əsasında yaranmış etnotoponimlərin etnik və leksik əsası tədqiq olunur. Bu haqda yazmış müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirilir.

Üçüncü fəsil “Azərbaycan etnotoponimlərinin leksikoqrafik təsviri” adlanır. Fəslin birinci yarımfəslisi **“Leksikoqrafik təsvirin aktual problemləri”** adlanır. Təsvir, yaxud təsviri metod dilçilik tarixində dilin tədqiqinin ən qədim, eyni zamanda, müasir metodudur. Dillərin çoxu bu metodun köməyi ilə öyrənilmişdir. A.Axundovun fikrincə, *“təsviri metoddan bizim dövrümüzdə də geniş şəkildə istifadə olunur. Həmin tədqiqat üsulunun dillərin öyrənilməsi işinə tətbiqi müasir dövrdə özünü üç cəhətdən göstərir. Birincisi, bu metoddan ayrı-ayrı dillərin elmi qrammatikalarının hazırlanmasında istifadə olunur. İkincisi, həmin üsul müxtəlif dillərə aid dərsliklərin hazırlanması işində geniş tətbiq olunur. Nəhayət, üçüncüsü, təsviri metod müasir dövrün əsas dilçilik məktəblərindən olan struktur dilçilikdə başlıca tədqiqat üsulu kimi işlənir”*¹⁷.

Etnotoponimlərin qeyd olunan mənbələrdə təsvirinin özünəməxsus prinsipləri mövcuddur:

a) Coğrafi təsvir prinsipi. Bu prinsipə görə etnotoponimlərin yayılma arealları müəyyənləşdirilir və öyrənilir. Biz də bu fikirdəyik ki, toponimləri hərtərəfli izah etmək üçün yalnız bir elmin tədqiqatına, forma və metoduna əsaslanmaq olmaz.

b) Tarixi təsvir prinsipinə görə ərazinin etnotoponimləri tarixi miqrasiyalar üzrə öyrənilir. Etnotoponimləri tarixin əlifbası, açarı adlandırmaq olar.

c) Linqvistik təsvir prinsipləri ilə həmin etnotoponimin tərkibi, strukturu, dil mənsubiyyəti, semantik və etnolinqvistik, linqvokulturoloji və funksional tərəfləri və bədii əsərlərdəki üslubi rolu öyrənilir.

Beləliklə, məqsəd təkcə Azərbaycan ərazisində mövcud etnotoponimlərin mənalərini şərh etmək deyil, habelə dilin leksik sistemində onun tutduğu mövqeyi, leksik-qrammatik əlaqələrini

¹⁷ Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 368 s. s. 199-200.

göstərməkdir. Leksik-qrammatik cəhət isə izahlar sistemində etnotoponimlərin bu və ya başqa qrupları üçün birtipli (məna və ya qrammatik) izah üsullarının tətbiqində öz əksini tapır.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslı “Etnotoponimlər mənbələrdə” adlanır. Etnotoponimlərin sistemli təsvirinə toponimlərdən bəhs edən izahlı lüğətlərdə daha çox rast gəlmək olar. Belə lüğətlər filoloji lüğətlər içərisində əsas yer tutur. Bunun iki səbəbi vardır. Əvvəla, izahlı lüğətlər sözün mühüm əlamətlərini – mənasını açır, ikincisi, həmin lüğətlər sözün mənasını izah etməklə məhdudlaşmır. Etnotoponimlər belə lüğətlərdə həm təsvir olunur, həm də onların leksik mənası, qrammatik xüsusiyyətləri, işlədilməsi, ekspressiv-üslubi incəlikləri, əmələ gəlməsi göstərilir. Belə lüğətlərdə məqsəd ayrıca toponimin mənalərini izah etmək deyil, habelə dilin leksik sistemində onun tutduğu mövqeyi, leksik-qrammatik əlaqələri açıb göstərməkdir.

Etnotoponimlərin öyrənilməsində orta əsrlər türkdilli lüğətlərdən də istifadə etmək əsas şərtədir. XI yüzillikdə türklərin dil özəlliklərini izah edən ilk lüğət böyük alim M. Kaşğarının “Divanilüğət-it türk” əsəridir. Bu əsər türkün qədim tarixini, həyat və düşüncə tərzini, tayfaların coğrafi durumunu və s. öyrədir. Bu gün tarixi onomastikamızın tədqiqində bu mötəbər əsərin dəyərini xüsusilə qeyd edə bilərik. İndiyə kimi yanlış izah olunan Biləsuvar, Xalac, Gəncə və s. etnotoponimlərimizin düzgün etimologiyasını “Divan”dakı zəngin faktlara istinadən tədqiq etmək olar.

Beləliklə, Azərbaycan toponimikasının qarşısında duran əsas və ümdə vəzifələrdən biri də həm öz ərazisində, həm də türk xalqlarının ərazisilərindəki areal etnotoponimlərin qeydə alındığı mənbələri aşkar etmək, onların onomastikasını tərtib etmək, areallıq xüsusiyyətlərini və yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirməkdir.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində tədqiqat prosesi zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan toponimik leksikasında etnotoponimlər mühüm yerlərdən birini tutur. Etnonimlər çox uzaq keçmişdən xəbər verən linqvistik-tarixi faktlardır. Etnonimlərin antroponim, toponim, hidronimlərlə çox yaxın bağlılığı olduğu üçün, bu onomastik vahidlər

bir-birinin formalaşmasını təmin edir. Vaxtilə qəbilə və tayfaların xeyli hissəsi türk etnosu olub və tarixin müəyyən mərhələlərində müxtəlif sosial-siyasi proses və hadisələrlə bağlı olaraq, coğrafi ərazi baxımdan digər tayfalarla qaynayıb-qarışmış, öz “imzalarını” yaşadıqları yerə məxsus obyektlərə “hədiyyə etmişlər”.

2. Tədqiqat işi göstərir ki, Azərbaycan topoleksikasının əsas bazası etnonimlərdən təşkil olunmuşdur. Azərbaycanın toponimik fondunda xalqın təşəkkül tapmasında iştirak edən, demək olar ki, bütün türk tayfalarının adlarına rast gəlinir. Etnotoponimlərin tarixi-lingvistik yöndə öyrənilməsi Azərbaycan xalqının inkişaf dövrləri, ədəbi dilimizin inkişaf mərhələləri haqqında maraqlı elmi-nəzəri faktlar əldə etməyə böyük köməklik göstərir.

3. Etnotoponimlər coğrafi adların xüsusi qrupu kimi yaranır, dildənkənar faktorlarla bağlıdır, dilçilik elminə mühüm informasiyalar verir. Bu baxımdan etnonimik material göstərir ki, birincisi Azərbaycan əhalisinin etnik komponenti (tərkibi) müxtəlifdir, ikincisi isə etnonimlərin etnoantropnim, etnooykonim, etnooronim və etnohidronim yaradıcılığındakı rolu əvəzəilməzdir. Etnotoponimlərin inkişaf prosesində leksik mənasının dəyişməsi mühüm faktlardan biri kimi müəyyənləşir.

4. Etnotoponimlər əlavə mənbə olaraq hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının da etnogenezi, formalaşması və təşəkkül tarixini əks etdirir. Tədqiqat işi göstərir ki, etnonimləri öyrənməklə onların hansı etnik qrupları ifadə etdiyini, etnotoponimləri öyrənməklə isə həmin ərazilərdə hansı etnosların məskunlaşdığını aşkara çıxarmaqla yanaşı, bu yerdə həmin etnik qrupların zaman-zaman istifadə etdikləri dilin daşlaşmış xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirmək mümkün olur. Belə ki, bu gün Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinən oğuz, qıpçaq və ya oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətləri kimi verilən bir sıra əlamətlər həmin ərazilərdə sözügedən tayfaların, tayfa birliklərinin yaşadıklarından soraq verir. Etnotoponimlərin həm də lingvistik aspektdə tədqiqi Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini (ədəbi dil və tarixi qrammatika üzrə) daha dərinləndirən öyrənmək üçün önəmlidir.

5. Etnotoponimlərin təsvir və təhlili prosesdə etnik ərazinin

və etnik sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin tarixi-semantik interpretasiyası göstərir ki, bu ərazinin toponimlərinin bir hissəsində etnosların adları əks olunur. Belə vahidlərin sistemə salınması, bir qayda olaraq, etnotoponimik əsasları, formantları, apelyativləri müəyyənləşdirir. Etnotoponimlərin leksik-semantik təhlili isə göstərir ki, həmin adların komponentləri müxtəlif semantik variantlar, sözün mənşəyində dəyişmələrlə, daha çox diferensial əlamətlərlə xarakterizə olunur.

6. Tədqiqat göstərir ki, bir sıra etnotoponimlər mənaca bugünkü ədəbi dilimizdən uzaqlaşmışdır (Qarqar, Hüngütlü, İymiri, Kolanlı, Kolanlı, Bayandırılı və s.). Azərbaycan etnotoponimlərinin leksik əsaslarına antroponimik, totem və damğa (İlanlı, İllanlıca) əsaslı adlar daxildir. Təhlilə cəlb olunmuş etnotoponimlər bəzi fonetik-qrammatik dəyişmələrlə (*Çapni-Çepni-Çəpni-Çibni-Canlı; Peçenek-Piçanak-Biçənək* və s.) səciyyələnir. Struktur planda isə Azərbaycan etnotoponimləri özünəməxsus mürəkkəb sistemə malikdir və belə inkişaf iltisafiliyin bütün əlamətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Etnotoponimik vahidlərdə morfoloji vasitələrin iştirakı onların konstruktiv əlamətlərində, etnik anlayışlar yaratmasında öz inikasını tapır.

7. Mürəkkəb söz kimi formalaşmış etnotoponimlərdə ilkin komponentlər, adətən, şəxs adından, qəbilə, tayfa, nəsil və s. adlardan ibarət olur. Həmin komponentlər üçün ən xarakterik, tipik cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, onlar etnotoponimlərin tərkibində başlıca informasiyaverici səciyyə kəsb edir. Həmin informasiyavericilikdə isə nəsil, qəbilə, tayfa və s. adlar kimi etnik anlayışların əks olunması başlıca cəhətlərdəndir. Söz birləşməsi kimi formalaşmış etnotoponimik vahidlərdə isə paralel komponentlərin spesifik bir sistemi görünür. Bu sistemdə böyüklük-küçüklük, yuxarılıq-aşağılıq, köhnəlik-təzəlik kimi mənə qarşılıqları ilə üzləşmək olur. Həmin ardıcılıqda xalqın düşüncəsində əmələ gəlmiş relyef anlayışı gerçəkləşir. Bu tip etnotoponimik vahidlərin təhlili isə qədim xalq düşüncəsi ilə etnik adlar arasında üzvi bağlılığın aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

8. Azərbaycan etnotoponimləri tarixi, struktur-tipoloji və semantik xarakter daşıyır: 1) Azərbaycan etnotoponimləri haqqında tarixi məlumatlar digər türk xalqlarının yaşadığı regionlardakı etnotoponimlərlə uyğunluq təşkil edir; 2) təkrarlanan oykonimlər oykonimi təyin etməsinə görə bəzən fərqlənir; 3) oykonim etnonimik səciyyə daşıyır, semantik cəhətdən ifadə olunur. Tədqiqat göstərir ki, etnotoponimlərdə semantik (motivləşmiş) strukturun ortaya çıxarılması sosial-mədəni asılıqla şərtlənir.

9. Qeyd edək ki, Azərbaycanın etnooykonimləri, etnooronimləri və etnohidronimləri azərbaycanlıların etnik və sosial tarixini öyrənmək üçün zəngin material verir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində çox sayda türk, qismən fars, bir az da ərəb mənşəli etnotoponimlər mövcuddur. Ərazidə qeydə alınmış çoxsaylı etnotoponimlər məhz bu baxımdan tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmin etnotoponimlərin daha kompleks tədqiqi nəinki Azərbaycan xalqının, həmçinin digər türk xalqlarının və qonşuluqda yaşayan başqa xalqların tarixi etnonimiyasının araşdırılması üçün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilər.

10. Etnotoponimlərin areal əlamətləri, bir qayda olaraq, həm onların yayılma tiplərində, həm də müəyyən konstruktiv modellərində öz əksini tapır. Tədqiqat göstərir ki, etnotoponimik vahidlərdə areal xüsusiyyətlər onların anlayış xarakterinə görə müəyyənləşir. Etnotoponimlərin müəyyən inam, inanc, etnik anlayış, eləcə də sənət, peşə, məşğuliyyət mənası ifadə etməsi onların areal cəhətlərini meydana çıxarır.

11. Paralel komponentli etnotoponimlərdə, bir qayda olaraq, əsas informasiyavericilik funksiyası məhz həmin komponentlərin üzərinə düşür. Həmin komponentlər də öz növbəsində, ayrı-ayrı etnotoponimik vahidlərin tərkibində iştirak edir. Nəhayət, etnotoponimlərin toponimik və onomastik kateqoriyalar sistemində yeri, inkişaf tarixi, semantik və etnolinqvistik, linqvokulturoloji və funksional tərəfləri, bədii əsərlərdəki üslubi rolu müasir elmi səviyyədə öyrənilməlidir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr dərc olunmuşdur:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında qeydə alınmış toponimlərin tarixi linqvistik təhlili // Elm və cəmiyyət III, – Bakı: Kitab aləmi, – 2004. – s.39-42

2. Azərbaycan dilində etnotoponimlər və onların leksikoqrafik təsviri // – Bakı: Elmi axtarışlar XV (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), – 2005. – s.61-65

3. Etnotoponimlərin ümumi xarakteristikası və onların öyrənilməsi // Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri, – Bakı: – 2006. – s.14-15

4. Səlcuq–Oğuz tayfalarının adları ilə bağlı areal etnotoponimlərinin qeyd və təsvir olunma mənbələri // – Bakı: Elmi axtarışlar XXVII (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), – 2006. – s.170-172

5. Lüğətlərdə Bolqar təbəqəsinə daxil olan tayfaların adları ilə bağlı etnotoponimlərin leksikoqrafik təsviri // “Müasir dilçiliyin problemləri (dil əlaqələri)”. II Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 22-23 noyabr, – 2007, – s.160-163

6. Oğuz təbəqəsinə daxil olan tayfa adları ilə bağlı etnotoponimlərin lüğətlərdə leksikoqrafik təsviri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2007. № 7, – s.3-8

7. Etnotoponimlərin coğrafiya elmi istiqamətində təsviri // – Bakı: Sivilizasiya, – 2013. № 5, – s.158-163

8. Toponimik izahlı lüğətlərdə etnotoponimlərin tarix istiqamətində təsviri // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 05-07 may, – 2014, – s.122-125

9. Poetik onomastikanın tədqiqi tarixi // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş

VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 5-7 may, – 2015, – I hissə, – s.174-177

10. Oğuz təbəqəsinə daxil olan tayfa adları ilə bağlı etnotoponimlərin lüğətlərdə leksikoqrafik təsviri // “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 2016. – s. 153-156

11. Лингвистические аспекты азербайджанских этнотопонимов // – Philadelphia: Theoretical&Applied Science (Thomson Reuters), – 2017. – p.204-208

12. Onomastikada hidronimlərin tədqiqi məsələləri // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 4-5 may, – 2017, – s.88-90

13. Onomastikada etnotoponimlərin tədqiqi məsələləri // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2017. № 1, – s.188-191

14. Социально-экономические и историко-культурные условия этнотопонимической системы // Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования, – 2020. № 1 (28), – с.59-62

15. Azərbaycan etnotoponimlərinin linqvistik təbiəti. // V Respublika elmi qaynaqlar konfransının materialları. – Bakı: – 02 noyabr 2021) s. – 73-79

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ – da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.07.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 35 009 işarə
Tiraj: 100